

УДК 94:331.344.4:338.45-057(47+57)"1928/1933"

© **François-Xavier NÉRARD**

Associate Professor (History) University of Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 12 Place du Panthéon, 75231, Paris, France (francois-xavier.nerard@univ-paris1.fr)

© **Франсуа-Ксав'є НЕРАР**

Доцент кафедри історії Центру досліджень історії слов'ян Паризького університету 1 Пантеон Сорбонна, Площа Пантеон, 12, 75231, Париж, Франція (francois-xavier.nerard@univ-paris1.fr)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0615-3772>

Бібліографічний опис статті: Nerard F.-X. (2020). Pratsiuvaty, shchob yisty: prodovolche postachannia promyslovykh robitnykiv v SRSR u roky pershoi piatyrichky (1928-1933) [Work to Eat: Food Supply of Industrial Workers in the USSR during the First Five-Year Plan (1928-1933)]. *Svit Clio* [Clio World], 1, 36-43. [in Ukrainian].

ПРАЦЮВАТИ, ЩОБ ЇСТИ: ПРОДОВОЛЬЧЕ ПОСТАЧАННЯ ПРОМИСЛОВИХ РОБІТНИКІВ В СРСР У РОКИ ПЕРШОЇ П'ЯТИРІЧКИ (1928-1933)*

*Публікується за виданням: François-Xavier, Nérard (2016). *Pouvoir manger Nourriture et travail dans l'URSS des premiers plans quinquennaux*. La gamelle et l'outil: manger au travail en France et en Europe de la fin du XVIIIe siècle à nos jours, Arbre bleu éditions. Nancy, p. 207-218. Переклад з французької мови Юрія Клименка.

Анотація. Метою статті є дослідження соціальних наслідків, спричинених згортанням продовольчого ринку, запровадженням централізованого розподілу харчових фондів і нормованого продовольчого постачання працівників промислових підприємств СРСР у роки першої п'ятирічки (1928-1933). Показано наслідки зосередження дефіцитного продовольчого ресурсу на виробництві. Продемонстровано, як фабричне харчування стає інструментом тоталітарної влади, формою її репрезентації, своєрідною матрицею формування «радянської людини». **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму та системності, загальні наукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, спеціальні методи соціальної історії, історико-генетичний та історико-порівняльний. Соціальні наслідки згортання ринку продовольства та запровадження централізованого розподілу й нормованого харчового постачання працівників промислових підприємств, проаналізовано в контексті форсованої індустріалізації, що супроводжувалася становленням та утвердженням у більшовицькому СРСР сталінського тоталітаризму. **Наукова новизна.** Зміна політичного курсу більшовицького керівництва СРСР, відмова від непу та ліквідація всіх форм приватної власності в радянській економіці наприкінці 1920-х рр. спричинили глибокі соціальні зміни, які охопили також і сферу споживання та розподілу продовольства. Традиційні джерела постачання харчів – магазини, ресторани і навіть ринки – усього за кілька місяців стають недоступними для більшості радянських людей, мимоволі актуалізуючи запитання: де роздобути їжу? Для забезпечення продовольчого постачання робітників у промисловості їжу починають централізовано розподіляти на підприємствах, де ті працюють. Відтак продукти харчування стають більше ніж дефіцитом, оскільки постачання харчів знову, як і в роки «воєнного комунізму», сконцентровано на робочому місці. Праця заради харчування, свого і своєї родини, стає майже необхідністю й навіть обов'язком. Доступ до їжі стає для влади засобом відбору, розрізнення та заохочення, а сам контроль доступу до їжі та її розподілу стає джерелом влади, інструментом владного примусу. **Висновки.** Сталінський СРСР – країна багатьох нерівностей. Проте мало які нерівності можуть бути помічені виразніше, аніж нерівність у доступі до їжі. У той час як 70 % населення були залишені самі на себе, ті, хто мали доступ до централізованого продовольчого постачання та могли харчуватися завдяки своїй роботі, робили це зовсім інакше. Запровадивши практику централізованого розподілу продовольства, радянська влада тим самим породила велике насильство. Йдеться не лише про насильство владної вертикалі, але й насильство дифузне, що є питомою рисою сталінського суспільства. Символічне насильство їдалень і порожніх смердючих магазинів; насильство над керівництвом закладів громадського харчування, які можуть бути звільнені, заарештовані, засуджені; щоденне насильство зневаги та хамства; нарешті, насильство, пов'язане з конфіскацією критично обмежених ресурсів у тих, хто наділений цією владою.

Ключові слова: відділ робітничого постачання, їдальні, закриті робітничі кооперативи, заклади громадського харчування, категорії продовольчого постачання, централізовані харчові фонди.

WORK TO EAT: FOOD SUPPLY OF INDUSTRIAL WORKERS IN THE USSR DURING THE FIRST FIVE-YEAR PLAN (1928-1933)

Abstract. *The aim of the article is to study the social consequences caused by the collapse of the food market, the implementation of centralised distribution of food funds and standardised food supply of workers in industrial enterprises of the USSR during the First Five-Year Plan (1928-1933). The consequences of concentrating the scarce food resource on production are shown. It is demonstrated how factory food becomes an instrument of totalitarian power, a form of its representation, a kind of matrix for the formation of the "Soviet man". The research methodology is based on the principles of historicism and systematisation, general scientific methods of analysis, synthesis, generalisation, special methods of social history (historical-genetic and historical-comparative). The social consequences of the collapse of the food market and the introduction of centralised distribution and standardised food supply of industrial workers are analysed in the context of forced industrialisation, which was accompanied by the formation and establishment of Stalinist totalitarianism in the Bolshevik USSR. Scientific novelty.* *The change in the political course of the Bolshevik leadership of the USSR, the abandonment of the NEP and the abolition of all forms of private property in the Soviet economy in the late 1920s caused profound social changes that also included the consumption and distribution of food. Traditional food suppliers (shops, restaurants and even markets) in just a few months became inaccessible for most of Soviet people and the question: where to get food? appeared. To ensure the food supply of workers in the industry, authorities began food distribution in the enterprises where they worked. Food became more than a shortage, as food supply was concentrated in the workplace, as in the years of "military communism". Working for food became almost a necessity and even a duty. Access to food became for the authorities a means of selection, distinction and encouragement, and the very control of access to food and its distribution were a source of power, an instrument of coercion. Conclusions.* *Stalin's USSR was a country of many inequalities. While 70% of the population was left to take care of themselves, those who had access to centralised food supply and were able to eat through their work did so quite differently. By introducing the practice of centralised food distribution, the Soviet government thus created great violence. It is not only about the violence of the power vertical, but also diffuse brutality, which is a specific feature of the Stalinist society. There were symbolic violence of canteens and empty stinking shops, violence against the management of public catering establishments, which could be released, arrested, convicted; daily violence of contempt and rudeness, finally, violence involving the confiscation of critically limited resources from those who in power.*

Keywords: *department of labour supply, canteens, workers' cooperatives, public catering establishments, categories of food supply, centralised food funds.*

Постановка проблеми. «Дайте працівникам достатньо чогось поїсти, щоб їхній голод вгамувався, і тоді ви матимете металургію. Нам потрібно краще забезпечити людей. З порожнім черевом ви ніколи нічого не зробите. Ви маєте дати хліб і додати якихось жирів. Тільки тоді працівник витримає роботу. Він не працює, коли голодний, він нервує. Ми просимо вас відповісти. Не уникайте відповіді. Ви збираєтесь підвищити чи ні норми [продовольства – *Авт.*] для робітників? Ви постачаєте лише спекулянтів»¹.

27 жовтня 1932 р. після виступу одного з керівників більшовицької партійної організації Горьківської області О. Бурова робітникам фабрики «Червоне Сормово» (одна з найстаріших у місті: заснована в 1849 р., де будуються кораблі, буксири, підводні човни, танки та локомотиви) традиційно запропонували поставити запитання в письмовій формі. Наведені вище слова належать одному з робітників, імені якого ми не знаємо. Лексика, яку він використовує, не збігається із загальним парадним настроєм, а тон запитань надзвичайно агресивний і напрочуд вільний.

Вочевидь, що бажання вдосталь попоїсти домінує в думках працівників цієї фабрики, хоча підприємство й належить до привілейованих у державі. Тут, у Горькому, у кількох сотнях кілометрів на схід від Москви, на берегах Волги та Оки, голод не є таким, як на південному заході СРСР – в Україні², але громадяни в цьому регіоні, як і в решті країни,

¹Государственный общественно-политический архив Нижегородской области Российской Федерации (далее – ГОПАНО РФ), ф. 2, оп. 1, д. 1544, л. 165.

²Сьогодні проблема українського Голодомору 1932-1933 рр. є порівняно добре вивченою. (Див.: Енциклопедія Голодомору 1932-1933 років в Україні; Вступ. слово Є. Нищука; Передмова, авторський текст В. Марочка. Міністерство культури України; Національний музей «Меморіал жертв Голодомору»; Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Дрогобич: «Коло», 2018.)

також голодні³. Вони харчуються так погано й недостатньо, що звичайна їжа стає нав'язливою проблемою. Окрім іншого, слова анонімного робітника виражають вимогу щодо поліпшення харчування. Натомість влада в особі місцевого партійного керівника оперує зовсім іншим терміном – постачання (рос. – *снабжение*)⁴. І це не випадковість: зміна курсу наприкінці 1920-х рр. (сталінський уряд відмовляється від нової економічної політики та усуває всі форми приватної власності в радянській економіці) спричиняє глибокі соціальні потрясіння, що охопили й сферу споживання та розподілу харчів. Як роздобути їжу? Це питання турбує радянських громадян, для яких досі традиційні джерела постачання – магазини, ресторани і навіть ринки – усього за кілька місяців стають недоступними.

Продукти харчування стають більше ніж дефіцитом, оскільки відтепер постачання харчів знову сконцентровано на робочому місці. Харчування на роботі, їжа завдяки роботі вже не є можливостями серед інших альтернатив, це стає майже необхідністю й навіть обов'язком. Саме це явище та його соціальні наслідки ми спробуємо дослідити в цій статті. Якими можуть бути наслідки зосередження дефіцитного ресурсу в одному місці з погляду влади? Ми спробуємо показати, як фабричне харчування стає привілейованою обсерваторією радянської влади, її формами, практикою та репрезентацією. У радянських їдальнях є щось, що нагадує таку собі матрицю, де не лише готують капустяну юшку, але й «кують» (формують) радянську людину.

Виклад основного матеріалу. Дефіцит продовольства не був рідкістю в СРСР із моменту Великого голоду 1921-1922 рр., але до кінця 1927 р. залишався по суті регіональним і відносно обмеженим явищем. Усе змінилося восени 1927 р., коли голод став відчутним у столиці – Москві. Саме тоді в Політбюро ЦК ВКП(б) помітили викликану труднощами в отриманні борошна паніку серед містян⁵. Відтак із початку 1930-х рр. голод продовжує побутувати в СРСР. Було б неправильно думати, що відповіддю влади стала ефективна, скоординована і стримана політика. Скоріше, існувало кілька ініціатив як у центрі, так і на місцевому рівні. Проте всі вони тісно пов'язували розподілення харчів із конкретним робочим місцем працівника. Альтернативні ж дії не мали жодного ефекту. Кінець непу призвів до поступового закриття розташованих поблизу робочих місць міських приватних ресторанів та їдалень. Це ж стосується і приватної торгівлі (магазинів), що поступово зводиться нанівець. Кооперативна торгівля скорочується, а продукти на ринках, що продовжували функціонувати протягом усього сталінського періоду, надзвичайно дорожчають.

Натомість у межах підприємств створюються різні порівняно автономні структури, що забезпечують розподіл споживчих і продовольчих товарів серед робітників. Спочатку це стосується низки магазинів внутрішньої заводської торгівлі, які в режимі «закритих розподільників» починають обслуговувати працівників суто своїх підприємств. Саме ці структури беруть на себе розподіл частини фондів продовольчих товарів і товарів народного споживання: замість відкритої торгівлі в міських магазинах для всіх громадян доступ до цих товарів отримують тільки працівники привілейованих підприємств. Пленум ЦК ВКП(б), що відбувся в грудні 1930 р., привітав таку форму організації розподілу продовольчих і споживчих товарів та визначив розподільники закритого типу як «головний елемент соціалістичного будівництва»⁶. Згодом цей досвід було узагальнено та поширено в значно більших вимірах через створення так званих «закритих робітничих кооперативів» (ЗРК)⁷. Окрім збирання споживчих товарів і харчів для прямого розподілу серед працівників, ці кооперативи також здійснювали заготівлю продуктів для заводських їдалень. Розташовуючись на території фабрик, ЗРК не залежали від адміністрацій останніх, а були невід'ємною складовою радянської торговельної системи. Новий етап у створенні системи розподілу товарів і продуктів харчування започатковано в грудні 1932 р. рішенням про

³ Осокина Е. А. Иерархия бедности: государственное обеспечение и социальное расслоение в СССР в период нормирования (1931-1935). *Cahiers du monde russe*, 39(1), 1, 1998, p. 81-97.

⁴ Т. Кондратьева переконливо наголошує на функції «кормління», що була характерною для влади Московії та Росії в довготривалій історичній перспективі [Див.: *Kondratieva T. Gouverner et nourrir: du pouvoir en Russie, XVIe-XXe siècles*. Paris, Belles lettres, 2002, 273 p.]

⁵ *Hessler J. A social history of Soviet trade: trade policy, retail practices, and consumption, 1917-1953*. Princeton, N.J. Princeton University Press, 2004, p. 156.

⁶ *Op. cit.*, p. 178.

⁷ *Op. cit.*, p. 179-180.

створення відділів робітничого постачання (*рос.* – *отдел рабочего снабжения* (ОРС)) безпосередньо підзвітних директорам підприємств. Нарешті, були тисячі фабричних їдалень, які годували своїх працівників обідами. Кількість щоденних обідів у радянських їдальнях зросла від 750 000 у 1928 р. до 14,8 млн у 1932 р.⁸

Водночас московська влада намагалася централізувати й цілковито контролювати розподіл продуктів харчування та особливо важливих споживчих товарів. Народний комісаріат торгівлі (НКТ СРСР) прагне розповсюджувати товари відповідно до державної системи нормування⁹. Російська дослідниця О. Осокіна називає цю систему «промисловим прагматизмом»¹⁰, що прив'язував розподіл товарів і харчів до робочого місця, а відтак набув особливої важливості в сталінському проєкті індустріалізації. Влада поновлює практику часів воєнного комунізму та знову звертається до досвіду використання підприємства чи адміністративного ресурсу для розподілу продовольчих і промислових споживчих товарів. Знаменита формула В. Леніна, запозичена тим у Святого апостола Павла («Той, хто не працює, не їсть») допомагає обґрунтувати цю диференційовану політику розподілу продовольчих ресурсів. У будь-якому випадку це була надзвичайно складна та динамічна система – результат сприйнятих і доповнених центральною владою місцевих ініціатив, які, бувало, суперечили інструкціям цієї ж влади. О. Осокіна дуже влучно підкреслює цю обставину: «...Політбюро не спрямовувало, не передбачало, а значною мірою «йшло у хвості подій» – затверджувало та регламентувало той порядок, який уже склався в практиці місцевого постачання»¹¹.

Усі радянські підприємства, відповідно до їхнього стратегічного та економічного значення, були розподілені на чотири списки постачання: спеціальна, перша, друга та третя категорії. Саме за цими списками і розподілялися централізовані харчові фонди: працівники за першими двома списками становили 40% від загальної кількості, але отримували від 70 до 80% від загального фонду централізованого харчування¹². Ієрархія пропозиції розподілу не обмежувалася цими чотирма категоріями, оскільки всередині кожної з них робітники та їхні утриманці були поділені на різні групи. Така система розподілу мала на меті забезпечити працівників найважливіших і трудомістких підприємств гарантованим продовольчим постачанням. Формування в СРСР системи централізованого розподілу продовольства завершилося оприлюдненням 4 грудня 1932 р. постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про розширення прав заводууправлінь у справі постачання робітників і покращення карткової системи», яка встановлювала перелік із 262 підприємств «першої категорії»¹³. Список цих підприємств (Москва – 83, Ленінград – 36, Іваново – 31, Урал – 14, Горький – 12 та Україна – 57) загалом окреслює індустріальну географію СРСР часів першого п'ятирічного плану.

Отже, фабрика чи завод, де ми працюємо, визначають, що ми зможемо їсти. Робітник «Червоного Сормова» чи горьківського автозаводу (ГАЗ) їстиме більше і краще, ніж робітник іншого, неперіоритетного підприємства. У період створення системи розподілу саме ця обставина змушувала директорів підприємств докладати зусиль співпрацювати як з урядом, так і з місцевими партійними чиновниками заради одного: внесення їхнього заводу чи фабрики до цього списку привілейованих¹⁴. Відтак створення тих самих ЗРК не було «спущеним» згори, а впливало з певного корпоративного патерналізму. Фабрика робить усе можливе, щоб «захищати» своїх працівників. Створення цих затратних (як з погляду на

⁸ Hessler J., *op. cit.*, p. 177. Про організацію мережі їдалень підприємств див.: *Nérard F.-X. Nourrir les constructeurs du socialisme. Cantines et question alimentaire dans l'URSS des premiers plans quinquennaux (1928-1935). Le Mouvement Social*, 247(2), 2, 2014, p. 85-103.

⁹ Davies R.W., & Oleg Khlevnyuk O. The End of Rationing in the Soviet Union, 1934-1935. *Europe-Asia Studies*, 51, 1999, p. 557-609.

¹⁰ Osokina E. Our daily bread: socialist distribution and the art of survival in Stalin's Russia, 1927-1941. Armonk, NY, M. E. Sharpe, 2001, p. 65.

¹¹ Осокіна Е. А. За фасадом «сталінського изобилия»: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941. Москва: РОСПЭН, 1999. С. 43.

¹² Там же, с. 90.

¹³ Советская Сибирь. 1932. 6 декабря. № 269 (3963), с. 1.

¹⁴ У регіональних архівах Нижнього Новгороду є багато таких листів. (Див.: ГОПАНО, ф. 2, оп.1, д. 1544, л.л. 85-86.). Деякі керівники фабрик і заводів Горьківської області без особливого успіху намагалися просити центральну владу, включити їхні підприємства до цього списку (Див.: ГОПАНО, ф. 2, оп. 1, д. 1544, л. 126.).

персонал, так і на бюрократичні зусилля) структур для багатьох інших радянських підприємств не стало реальністю. Отже, продовольче забезпечення радянських людей виявлялося надзвичайно диференційованим навіть в одному й тому самому місті чи області. Зрештою, потрібно сказати, що більшість радянських людей опинилися поза цією централізованою системою розподілу: колгоспники та рештки селян-односібників не мали на це права (лише робітники радгоспів і машино-тракторних станцій). Відтепер працювати було необхідним ще й для того, щоб мати можливість елементарно поїсти або на роботі завдяки їдальням (що масово розвиваються), або вдома, приготувавши їжу з продуктів, отриманих за розумною ціною в закритих розподільниках підприємств.

У ситуації загального дефіциту надзвичайна неоднорідність доступу до продуктів харчування перетворилася на складову сталінського суспільства доби перших п'ятирічок. Цей дефіцитний ресурс харчів, зосереджений на робочому місці, створив нову владу. Контроль доступу до їжі та її розподілу стає джерелом влади, інструментом владного примусу.

В екстремальних умовах дефіциту продовольства, що вражав країну, сталінська влада швидко розуміє доцільність використання важеля харчування для сприяння індустріальній перебудові в СРСР. Доступ до їжі стає засобом відбору, розрізнення та заохочення. Ми вже бачили, як певні сектори промисловості стають привілейованими щодо інших, але зусилля продовжуються серед самих працівників: ударники, передовики виробництва повинні подякувати за свої досягнення харчовим стимулам (краще меню в їдальні, якісніша продукція у фабричних крамницях)¹⁵. Відтак, харчі справді стають інструментом кадрового менеджменту. Згадувана вище груднева 1932 р. постанова ЦК ВКП(б) прямо говорить про «боротьбу з розподілом їжі для неіснуючих працівників або для людей, які не працюють безпосередньо на підприємстві», про «посилення влади директорів на підприємствах». Отже, мова йде ні про що інше, як про трудову дисципліну та примус робітників до праці¹⁶.

Однак, ця зброя не настільки ефективна, як здається на перший погляд. Система розподілу продовольчого ресурсу виявляє чимало недоліків владного механізму. Кожен з акторів системи намагається максимально використати її і тим самим сприяє руйнуванню її зсередини, робить її менш ефективною, змінює саму її структуру.

У цій системі директори підприємств мають свою логіку, яка не обов'язково відповідає державній. Вони насправді потрапляють під перехресний вогонь необхідності виконання офіційних інструкцій, планових показників і дотримання виробничих стандартів. Ці кількісні мети – єдині, за якими оцінюють роботу підприємства, і їх неможливо досягти без ефективної робочої сили. Позбавлені будь-якої можливості політичної чи громадської ініціативи, радянські робітники опиняються в становищі абсолютно безсилої маси, що її вивчав Джеймс Скотт¹⁷. Вони розуміють свою важливість у виробництві: анонімний працівник «Красного Сормова», якого ми цитуємо на початку цього дослідження, ризикував і піддавався загрози політичного звинувачення: «там він не працює, він нервує». Не вдаючись до страйку, в умовах повної зайнятості багато хто із цих робітників «голосує» ногами, показуючи, що умови харчування є поганими. Ситуація змушує керівників підприємств робити все можливе, аби цього уникнути.¹⁸ Деякі директори задля отримання додаткових коштів не соромляться завищувати кількість своїх працівників, дестабілізуючи таким чином систему. Дії підприємств, які цинічно оперують «мертвими душами»¹⁹ в момент, коли радянські громадяни гинуть мільйонами, влада жорстоко засуджує. Серед іншого заходи грудня 1932 р. передбачали негайно позбавляти пайкових талонів робітників, які вимушено або добровільно залишали підприємства. Радянські фабрики і заводи мали надто велику потребу в працівниках, щоб нехтувати ними. Відтак, влада не концентрується обов'язково там, де її очікують, вона розсіяна, і тому її набагато складніше зрозуміти.

¹⁵ Див., наприклад: Центральный архив Нижегородской области (далее – ЦАНО), ф. 960, оп. 1, д. 107, л. 109.

¹⁶ Советская Сибирь. 1932. 6 декабря. № 269 (3963), с. 1.

¹⁷ Scott J. C. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance. New Haven, Yale University Press, 1986.

¹⁸ ГОПАНО, ф. 2, оп. 1, д. 780, л. 56.

¹⁹ ГОПАНО, ф. 2, оп. 1, д. 1959, л.л. 138-143. Ціком офіційний термін, що закріпився в тогочасних офіційних документах і публікаціях у пресі. У відомому романі М. Гоголя шахрай, використовуючи персональні дані померлих поміщицьких селян, намагається отримати земельний кредит.

Талони на харчування є тією чарівною скарбничкою, яка породжує багаторазовий рух. На автозаводі в Горькому, одному з найбільших будівельних майданчиків першої п'ятирічки, їх використовують навіть «для оплати послуг водіїв і повій»²⁰. Наразі можливість харчування стає особливим джерелом влади, далеким від закону, альтернативу якого могла б запропонувати спроектована система.

Сила цього централізованого контролю мала б зумовити його ефективність. Однак, як це часто бувало в Радянському Союзі, у країні панує неорганізованість і неефективність. Склади порожні, а обіцяні обсяги продуктів реально ніколи не розподіляють. Одна з центральних їдалень Горького в кращому випадку отримує лише 50 % обіцяних обсягів, а зазвичай значно менше²¹. Зіткнувшись із невдачею, влада змушена докорінно змінити систему. Замість того, щоб поглибити централізацію, уже в 1932 р. вони почали заохочувати індивідуальну ініціативу! Влада офіційно відмовляється від повного централізованого постачання підприємств: «...керівники харчових секторів для робітників лише отримують від держави, а самі протягом трьох місяців навіть не поворухнули пальцем і не мобілізували власні ресурси»²².

Відповідальних за постачання осіб заохочували проявляти ініціативу, купувати продукти харчування безпосередньо в колгоспників, створювати при заводах і фабриках підсобні господарства. У 1934 р. відділи робітничого постачання підприємств важкої промисловості отримували 37 % м'яса, 46 % риби, 94 % молочної продукції та 75 % овочів поза централізованим постачанням. У тому ж році підсобні господарства, які належали підприємствам галузі, зібрали 618 000 т овочів, 570 000 т картоплі, виробили 84 000 т молока і 10 500 т м'яса²³. Директори їдалень змушені були постачати продукти на свої підприємства з офіційно дозволених і заохочуваних владою колгоспних ринків. Так проявилися слабкі сторони цієї влади, що опинилася в об'єктивній залежності від тих елементарних ринкових механізмів, які ж сама і вимагала обмежити. Попри таке повільне функціонування системи, доступ до їжі все ж зосереджується на робочому місці. Тут продукти харчування стають важливим ресурсом у руках тих, хто отримав до них доступ або ж контролює їх остаточний розподіл.

Пересічний радянський громадянин сприймає також як привілейовану дуже специфічну категорію персоналу: працівників «закладів громадського харчування», керівників їдалень, кухарів, завідувачів складів, закритих робітничих кооперативів... Їхній прями́й контакт з їжею, яку вони готують, подають, транспортують або купують, робить їх ідеальними підозрюваними в можливих зловживаннях і потенційними звинувачуваними в «найбільшому гріху». І насправді, вони можуть не лише удвічі більше «їсти на роботі», харчуючись на місці, а ще й приносити їжу додому. Деякі з них справді шахраювали, виявляючи в цьому дива винахідливості. Іноді вся справа полягала в тому, щоб вкрасти зі страви кілька грамів м'яса, аби зберегти гарний шматок для себе, а також приховати те з харчів, що залишалось, особливо хліб²⁴. Інші навіть не переймаються цими тонкощами, а просто забирають те, що погано лежить... Ті, хто працюють на перевезенні вантажів, є також «привілейованими». Наприклад, величезний скандал стався на станції Горький, де окремі працівники використовували вимоги правил щодо термінів зберігання харчових продуктів, перепродуючи їх²⁵. Тому доступ до продуктів харчування та праця з ними – це джерело сили, яку окремі особи не соромилися виявляти, іноді досить брутально.

Багато директорів їдалень і простих офіціантів не переймаються манерами ввічливості: архіви сповнені скарг на їхнє хамство²⁶. Комуś, хто знайшов таргана в юшці, завідувач їдальні відповів: «Якщо ви не хочете їсти, не їжте!»²⁷ Їдальня – це місце презирства, що відображається іноді в простому факті непридатних для споживання страв, які подають без

²⁰ ГОПАНО, ф. 2, оп. 1, д. 1544, л. 94.

²¹ ГОПАНО, ф. 2, оп. 1, д. 205, л. 163

²² ГОПАНО, ф. 2, оп. 1, д. 1959, л. 141.

²³ Hessler J., op. cit., p. 182

²⁴ ГОПАНО, ф. 2, оп. 1, д. 1963, л.л. 60-61.

²⁵ ЦАНО, ф. 4570, оп. 1, д. 279.

²⁶ Подібна статистика існує для більш пізнього періоду. Зокрема з 918 скарг, що стосувалися їдалень і надійшли до місцевої преси Горького протягом першої половини 1938 р., у 407 йшлося про низьку якість обслуговування, а 300 дописувачів скаржилися на хамство працівників закладів громадського харчування. (Див.: ГОПАНО, ф. 3, оп.1, д. 1929, л. 6.)

²⁷ ГОПАНО, ф. 30, оп. 1, д. 2667, л. 8.

найменшого намагання приготувати їх смачно... Так видається, що місце продавця у простому буфеті заводської їдальні є джерелом незрівнянної сили.

Знову ж таки, усе не так просто. Працівники «закладів громадського харчування» далеко не всесильні, як вони того хочуть і як може здатися на перший погляд, а досить часто виявляються безпорадними. Загальний дефіцит створює незavidну ситуацію, коли він впливає передусім на директора та шеф-кухаря їдальні, відповідальних за приготування неякісних страв із недостатньої кількості продуктів. Їх критикує з усіх боків кожна служба, а ще ці працівники постійно перебувають під тиском підозр, стають об'єктом скарг і доносів. Вони підлягають посиленому нагляду, що призводить до численних звільнень, судових процесів та ув'язнення. Не варто забувати, що горезвісний закон від 7 серпня 1932 р.²⁸ стосується не лише селян: від його впровадження безпосередньо постраждали також і працівники «закладів громадського харчування». У Горькому, наприклад, було кілька судових вироків із засудженням винних до 10 років таборів за присвоєння продуктів харчування²⁹. Репресії проти цієї категорії працівників триватимуть і під час Великого терору 1937 р.³⁰ Тому їдальні як місця роботи небезпечніші, ніж здається. Вакансії їхніх працівників важко заповнити, вони довго не тримаються свого робочого місця, часто звільняючись, і ще більше дестабілізуючи систему, яка й без цього є надламаною.

Кухарі, директори їдалень і магазинів – не єдині, хто намагається продемонструвати свою силу через їжу. Для декого можливість добре харчуватися – це очевидна ознака статусу, навіть якщо зважати на твердження О. Осокіної про те, що радянське суспільство починало з того, що спочатку побудувало «ієрархію в бідності»³¹. Тож іноді за зачиненими дверима їдалень проявляється влада. 15 червня 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) суворо засудило практику, що мала місце на заводі № 8 (розташоване на околиці Москви підприємство з виготовлення артилерійського озброєння)³². Інспектори Центральної контрольної комісії з'ясували, що керівництво цього підприємства в період із серпня 1932 р. по травень 1933 р. (а це був пік Голодомору в Україні) організувало 37 банкетів, на які з бюджету підприємства витратило 40 000 рублів, зокрема, лише на придбання коньяку, шампанського та інших дорогих алкогольних напоїв – 17 000 рублів. Ці застілля організовували на честь інспекторів чи військових чиновників. Персоналу їдальні, де влаштовували банкети, а таких було 61 особа, підприємство сплачувало проживання та харчування. На банкетних столах для запрошених була ікра, копчений осетр, шинка, фрукти, тобто такі продукти, про які звичайні радянські люди не могли навіть і мріяти. Зауважимо, що на час проведення цих банкетів обід у їдальні коштував трохи більше рубля. До цього скандалу виявилися причетними всі відповідальні посадовці підприємства. Вони надто добре демонструють свою владу: бенкетують і приносять пляшки додому. Саме їх місце у виробничому процесі та в ієрархії влади дає змогу їм мати доступ до цих харчів і насолоджуватися корисними благами, отриманими від своїх «клієнтів». Однак санкції партійного керівництва є помірними. Директор заводу І. Мірзаханов отримав сувору догану та був звільнений з посади. Головного організатора «гулянок», секретаря дирекції В. Виноградова, виключили з партії та звільнили з посади, а ось поведінку інших учасників лише засудили³³.

Висновки. Сталінський СРСР – країна багатьох нерівностей. Одна з них, закріплена законодавчо до 1936 р., передбачала позбавлення певної групи населення частини громадянських прав. Проте, мало які нерівності можуть бути помічені виразніше, ніж нерівність у доступі до їжі. Тоді як 70 % населення були залишені самі на себе, ті, хто мали доступ до централізованого продовольчого постачання, ті, хто могли харчуватися завдяки своїй роботі, рибалили це зовсім інакше. Насправді немає нічого спільного між військовими

²⁸ Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року передбачала санкції аж до смертної кари за присвоєння соціалістичної власності. (Див.: Известия ЦИК СССР и ВЦИК. 1932. 8 серпня. № 218.)

²⁹ ЦАНО, ф. 960, оп. 1, д. 150, л. 36 и далее.

³⁰ *Нерар Ф.-К.* Призраки террора: люди общественного питания в условиях сталинского террора. История сталинизма. Жизнь в терроре. Социальные аспекты репрессий: материалы международной научной конференции. Санкт-Петербург, 18-20 октября 1920 г.; Сост.: А. Сорокин, А. Кобак, О. Кувалдина. Москва: РОСПЭН, 2013, С. 266-273.

³¹ *Осокина Е. А.* Указ соч., С. 114.

³² Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ), ф. 17, оп. 3, д. 924, л. 3.

³³ РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 924, л.л. 28-30.

офіцерами, які їдять ікру, та «привілейованими» робітниками «Червоного Сормова», які ковтають капустяну юшку, час від часу виловлюючи в ній шматочок м'яса. Мати можливість добре поїсти – це розкіш сталінського СРСР. Харчування на роботі – необхідність.

Запровадивши практику централізованого розподілу продовольства радянська влада тим самим породила велике насильство. Ідеться не лише про вертикальне насильство, що виходить з владної вертикалі, але й насильство дифузне, що є питомою рисою сталінського суспільства. Символічне насильство їдалень і порожніх смердючих магазинів; насильство над керівництвом закладів громадського харчування, які можуть бути звільнені, заарештовані, засуджені; щоденне насильство зневаги, нахабства; нарешті, насильство, пов'язане з конфіскацією критично обмежених ресурсів у тих, хто наділений цією владою. «...Якби робітники знали, що матимуть таке життя, вони ніколи не зробили б Революцію!» – саме так висловився один із дописувачів у листі до номінального голови радянської держави М. Калініна³⁴. Відвідуючи їдальні, заводські крамниці чи кооперативи, громадяни контактують із владою, далекою від мет, які вона проголошує з трибуни або ж на сторінках партійних газет. У цьому сенсі – це прекрасна школа «радянщини».

REFERENCES

Central'nyj arhiv Nizhegorodskoj oblasti [Central archive of the Nizhny Novgorod region – CANNR]

Davies R.W., & Oleg Khlevnyuk O. (1999). *The End of Rationing in the Soviet Union, 1934-1935*. Europe-Asia Studies, 51, 557-609. [in English]

Gosudarstvennyj obshhestvenno-politicheskij arhiv Nizhegorodskoj oblasti Rossijskoj Federacii [State socio-political archive of the Nizhny Novgorod region of the Russian Federation – SSPANRRF]

Hessler, J. (2004). *A social history of Soviet trade: trade policy, retail practices, and consumption, 1917-1953*. Princeton, N.J., Princeton University Press. [in English].

Kondratieva, T. (2002). *Gouverner et nourrir: du pouvoir en Russie, XVIe-XXe siècles*. Paris, Belles lettres. [in France].

Marochko, V. I. (Ed.). (2018). *Entsyklopediia Holodomoru 1932-1933 rokiv v Ukraini* [Encyclopedia of the Holodomor of 1932-1933 in Ukraine]. Drohobych: «Kolo», 2018. [in Ukrainian].

Nerard, F.-K. (2013). *Prizraki terrora: ljudi obshhestvennogo pitanija v uslovijah stalinskogo terrora* [Ghosts of Terror: Catering People Under Stalin's Terror]. Abstracts of Papers: *Istorija stalinizma. Zhizn' v terrore. Social'nye aspekty repressij* (266-273 pp.). Moscow: ROSPJeN. [in Russian].

Nérard, F.-X. (2014). *Nourrir les constructeurs du socialisme. Cantines et question alimentaire dans l'URSS des premiers plans quinquennaux (1928-1935)*. Le Mouvement Social, 247(2), 2, 85-103. [in France].

Izvestija CIK SSSR i VCIK [News of the Central Executive Committee of the USSR and the All-Russian Central Executive Committee]. № 218, 8 avgusta, Moskva [August 8, Moscow], 1932. [in Russian].

Osokina, E. A. (1998). *Ierarhija bednosti: gosudarstvennoe obespechenie i social'noe rassloenie v SSSR v period normirovanija (1931-1935)*. [The hierarchy of poverty: state support and social stratification in the USSR during the period of rationing (1931-1935)]. Cahiers du monde russe, 39(1), 1, 81-97. [in Russian].

Osokina, E. A. (1999). *Za fasadom «stalinskogo izobilija»: Raspredelenie i rynek v snabzhenii naselenija v gody industrializacii. 1927-1941* [Behind the facade of "Stalin's abundance": Distribution and the market in supplying the population during the years of industrialization. 1927-1941.]. Moscow: ROSPJeN. [in Russian].

Osokina, E. (2001). *Our daily bread: socialist distribution and the art of survival in Stalin's Russia, 1927-1941*. Armonk, NY, M. E. Sharpe. [in English].

Rossijskij gosudarstvennyj arhiv social'no-politicheskoi istorii [Russian State Archive of Socio-Political History – RSASPH]

Scott, J. C. (1986). *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven, Yale University Press. [in English].

Sovetskaja Sibir' [Soviet Siberia]. № 269, 6 dekabnja, Moskva [December 6, Moscow], 1932. [in Russian].

³⁴ Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), ф. 1235, оп. 66а, л. 80, л. 82.